

1. *Alekseev V.A.* O kharaktere antireligioznogo dvizheniia v SSSR v 20 – 30-e gody // Nauchnyu kommunizm. – 1989. – № 2.
2. *Savelev S.N.* Protokoly antireligioznykh mudretsov // Religii i svobodomyслиe v kulturno-istoricheskom protsesse: Mezhevuz. sb. / Pod. red. S.N. Saveleva. – SPb., 1991.

Свистович С.М.

История общественных организаций советской Украины 1920-1930-х годов в работах зарубежных исследователей.

Анализируются труды зарубежных исследователей, в которых нашли свое отражение проблемы деятельности общественных организаций Украины межвоенного периода. На протяжении второй половины XX века, значительное внимание западные авторы посвятили тем или другим аспектам общественной инициативы в советском государстве. В то же время специального труда посвященного осмыслению зарубежной историографии по истории общественных объединений Украины межвоенного периода в наше время отсутствуют. Заполнению существующих пробелов в отечественной историографии призванна способствовать данная статья.

Ключевые слова: зарубежная историография, общественные организации, коммунистический режим, тоталитаризм.

Svistovich S.M.

The history of public organizations of soviet Ukraine in the 1920-1930th in the works of foreign scientists.

Labours of foreign researchers in that found the reflection of problem of activity of public organizations of Ukraine of intermilitary period are analysed. During the second half of XX of century, considerable attention western authors devoted to those or other aspects of public initiative in the soviet state. At the same time of the special labour sanctified to the comprehension of foreign historiography on history of public associations of Ukraine of intermilitary period in our time are absent. To filling of existent blanks in home historiography called to promote this article.

Keywords: foreign historiography, public organizations, communist mode, totalitarianism.

УДК 351.712.5:314.156.5"19"(477-22)

С.С. Падалка

ЕКСПРОПРІАЦІЯ ВЛАСНОСТІ ПО-БІЛЬШОВИЦЬКИ ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ ПРИЧИН ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 1932-1933 РР.

На основі архівних статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто один з визначальних чинників геноциду українського селянства 1932 – 1933 рр. – експропріації власності. Особлива увага приділена з'ясуванню реакції селянства на процеси «розкуркулювання», діям більшовицької влади та використання нею широкого набору репресивних засобів. Підкреслено, що практика ліквідації господарств заможних господарств суперечила визнаному державою права на індивідуальну власність. Значне місце в статті зайняли сюжети присвячені з'ясуванню політико-правових, організаційних основ формування комун, як найвищої форми усунування виробництва та відчуження селян від власності.

Ключові слова: селянин, земля, власність, комуна, експропріація, хлібозаготівлі, політико-правові заходи.

Державна політика сталінського керівництва початку 1930-х рр. органічно випливала з більшовицької стратегії „соціального будівництва”, в основі якої було захоплення і утримання економічної влади. Вже у 1919 р. після утвердження в Україні, влада прийняла Конституцію УСРР, ст.3 якої фіксувала, що УСРР „проводить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого еконо-мічного устрою і виявляються у скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби вироб-ництва”. [1] Тобто цим самим закріплювався курс державного будівництва, економічна основа якого повинна стати соціалістична власність на засоби виробництва. Насправді це означало конституційне узаконення вже здійснюваної примусової ліквідації при-ватної власності шляхом безоплатної націоналізації та встановлення різноманітних майнових обмежень. Абсолютне несприйняття більшовиками приватної власності привело також до ліквідації права власності на домоволодіння та націоналізацію житлового фонду, насамперед у містах, хоча ні економічної, ні політичної необхідності в проведенні такої акції не було. [2] Націоналізація викликала гострий громадянський конфлікт в Росії і Україні. Заможні верстви суспільства не могли змиритися з втратою придбаної тяжкою працею власності.

Аналогічно і безплатно відбувалось вилучення землі з приватної власності. Вона, як відомо, передавалася безземельним селянам і ставала основою для створення майбутніх колективних господарств. У період НЕПу держава змушена була змінити курс та дозволити правове оформлення приватних ініціатив і приватної власності, які згодом спричинили поживлення товарно-грошових відносин в промисловості та сільському господарстві шляхом розширення дрібних приватних підприємств та одноосібних селянських господарств. Однак це зовсім не означало, що вирішальна роль залежала за приватноправовим започаткуванням: навпаки, ті граничні межі, до яких правляча партія дозволяла поширення приватно-власницької ініціативи. Ще на початковому етапі НЕПу вони одразу були чітко і неоднозначно окреслені, низкою декларацій, постанов. Під суворий контроль адміністративних органів ставилися будь-які угоди, внаслідок яких могли виникати чи встановлюватися право власності на нерухоме майно. Громадяни допускалися лише до користування нерухомістю на засадах оренди; Відповідно коло об'єктів права приватної власності обмежувалося рухомим майном, не вилученим з цивільного обігу. [3] Крім того, визначаючи можливість заснування і діяльності дрібних промислових підприємств як на засадах приватної власності, так і в кооперативній формі, постанови все ж по цілому ряду позицій надавали явну перевагу останнім. Така позиція призвела до того, що у 1922 р. з 52,3% підприємств, які становили питому вагу дрібної промисловості в загальному обсязі промислового виробництва, цей показник у 1928 р. знизився до 23,6%. Постійно зменшувалася і питома вага приватних підприємств в дрібній промисловості: з 89,7% в 1923/1924 до 77,7% в 1925/1926 господарських роках. [4] Свої незаперечні переваги демонструвала приватна власність у сфері торгівлі. В 1922-1923 рр. 96,3% роздрібною торгівлі перебувало у приватних руках. [5] Водночас в подальшому, коли неухильно утверджувався контроль держави за здійсненням власником своїх повноважень, такий вид діяльності здійснювати ставало все важче.

Перший Цивільний кодекс УРСР практично заклав правові засади відносин власності, передбачив три форми власності: державну (націоналізовану і муніципальну), кооперативну і приватну. Предметом останньої могли бути: націоналізовані будівлі; торговельні і промислові підприємства з кількістю найманих працівників, яка не перевищує встановленої спеціальними законами; знаряддя і засоби виробництва; гроші, цінні папери та інші цінності, у тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети домашнього вжитку, господарства і особистого користування; товари, продаж яких не заборонено законом, і всяке інше майно, не вилучене з приватного обігу. Земля, надра, ліси, води і залізниці загального користування могли бути виключно власністю держави.

Із згортанням НЕПу почався новий період, який в історичній літературі найчастіше називають періодом сталінської модернізації. Практично з цього часу започатковувався тотальний наступ на приватний сектор економіки, відбувалися кардинальні зміни у правовому регулюванні відносин власності. Сталінське керівництво дрібне виробництво як на селі, так і у місті вбачало гальмом поступу соціалізму. У кінці 1920-х рр. започатковується політика експропріації власності тих верств суспільства (дрібною буржуазії в містах, куркулів і середняків на селі), які в умовах НЕПу нагромадили матеріальні достатки завдяки власній підприємливості та важкій фізичній праці. Вони висловлювали своє несприйняття примусових часто жорстких і цинічних форм боротьби з приватною власністю. Аби знайти формальні підстави для застосування по відношенню до власників усю міць репресивно-каральної системи, вони передусім оголошувались за сталінським визначенням – внутрішніми ворогами, експлуаторами, кровопивцями, лихварями. Політика ж партії у цьому аспекті отричала назву „ліквідації куркульства як класу”. Сталінська верхівка могла оголосити куркульство когось завгодно. Схема: куркуль – середняк – бідняк, запропонована економістом-аграрником Л. Крицманом була розпливчастою і цілком збігалася зі сталінським баченням „експлуаторської верхівки” села. [6] За статистичними даними в Україні 1927 р. заможні („куркульські”) господарства становили 3,8% загальної кількості, або 200 тис. в абсолютному обчисленні. Вони виробляли понад 20% сільгосппродукції. Насправді ж „куркуль” – заможний селянин, якому в 1928 р. в Україні в середньому належало 10-15 дес. землі, кілька коней, 2-3 корови, 10-15 овець та нескладна

сільськогосподарська техніка, реманент. Його майно за тогочасним офіційним обмінним курсом оцінювалося в 90-210 американських доларів або 170-400 крб. [7] Конструктори радянського ладу могли оголосити „куркулем” кожну, фізично здорову людину, яка любить землю і вміє на ній працювати, біль-менш заможну, яка почала нагро-маджувати статки ще за столипінської аграрної реформи та примножила в роки НЕПу.

У липні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняло рішення про недоцільність прийняття тих селян, які були названі „куркулями” до колгоспів, остереігаючись, що вони можуть підірвати майбутній колгоспний лад із середини. Партійні вожді не знали що роботи з цією частиною селянства. Невдовзі XV з'їзд ВКП(б) проголосив політику обмеження і витіснення капіталістичних елементів села, якою започатковувалась кампанія „розкур-кулення”. Для проведення цієї кампанії великі надії покладалися на відновлені комі-тети незаможних селян. Проте єдиної підтримки з їхнього боку уряд не одержав, оскільки більшість із членів цих комітетів не хотіла знищувати своїх односельців лише через те, що вони були заможнішими. В такій обстановці уряд прийняв рішення про відрядження на село „двадцятип'ятитисячників” – міських робітників-комуністів. До 1930 р. „розкуркулення” від-бувалося вибірково і не супроводжувалося депортаціями.

21 січня 1930 р. Сталін виступив у газеті „Красная звезда” зі статтею „До пита-ння про політику ліквідації куркульства як класу”, яка стала ідеологічною осно-вою нової політики. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. „Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” „куркульство” поділялося на три категорії. До першої належали учасники й організатори анти-колгоспних виступів, які підлягали, згідно з судовими рішеннями, запровадженню смертної кари або ув'язненню. Їм чіпляли ярлик – „запеклий класовий ворог” і арештовували. ОДПУ повідомляло, що в Київській в'язниці взимку 1929-1930 рр. куркулів першої категорії розстрілювали по 70-120 чоловік за ніч. [8] До другої категорії належали „менш активні вороги”, які чинили менш активний опір кампанії розкуркулення, а також родини господарів, віднесених до першої категорії. Вони підлягали депортації, яка була найпоширенішою формою „розкуркулення”. У цієї категорії конфісковувалось власне майно ще до депортації. Третя категорія „куркулів” – це селяни, які не чинили жодного опору. Їх теж позбавляли власності (хати, худоби, реманенту, особистих речей), не приймали до колгоспів за місцем проживання. Переселенцям надавалися недоброякісні ґрунти, які вони змушені були обробляти.

Кампанія ліквідації „куркульських” господарств була розрахована на чотири місяці – з лютого по травень 1930 р. За першою категорією планувалось репресувати 60 тис. осіб (у тому числі в Україні 15 тис.), за другою – 150 тис. (в т. ч. в Україні 30-35 тис.). [9] „Куркулям” не дозволялося розпродавати своє майно з торгів і тікати світ за очі. Водночас зарадити справі було неможливо. За приблизними підрахунками 20-35% із 1 млн. господарств, офіційно визнаних куркульськими, протягом 1929-1932рр. „саморозкуркулилися”. На 1 червня 1930 р. в Україні було розкуркулено 90 тис. селянських господарств, що становило 1,8% загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, різного рема-ненту, будівель на суму 90-95 млн. крб. [10] Внаслідок операції ДПУ УСРР з 18 лютого до 10 березня 1930 р. з 29 округів УСРР, тобто їх переважної більшості, було виселено 19531 господарство загально чисель-ністю 92970 осіб (чоловіків – 32436, жінок – 28480, дітей – 32054). [11]

Усуспільнювалося майно і середняків. Це викликало невдоволення з боку селян. Тоді місцеві власті, виконуючи директиви „зверху”, почали проводити збори, на яких стали просто зобов'язувати того чи іншого селянина здавати корову. Негативна реакція селянина на зобов'язання призвела до термінової перебудови методів роботи сільських активістів. Їх дії виглядали дуже просто. До середняка приходило 6-8 „покупців”, господарів зв'язували або тримали за руки, тим часом решта із „покупців” зривала замок із хліва і виводила корову. У такий спосіб у березні 1930 р. Й. Сталін змушений був визнати, що віднині селянинові дозволялося залишати колгосп, якщо він бажає це зробити. Починаючи з 10 березня 1930 р., впродовж 100 днів із колгоспів вийшло 1 млн. 594 тис. господарств. [12] Діставши дозвіл на вихід із колгоспу, селяни позбавлялись права забирати свій реманент і навіть власну худобу. І навпаки, одержавши останнє, їм рішуче відмовляли у поверненні

землі. Процес „вимивання” середняків був таким інтенсивним, що відразу позначився на економіці колгоспів.

Окремо слід сказати про селян-одноосібників, які були власниками хліба. До них влада застосовувала особливо жорсткі санкції. Якщо вони не вступали до колгоспу, до них застосовувались спеціальні економічні санкції: з будь-якого при-воду відбиралися земля та засоби виробництва, насамперед реманент, худоба, їх позбавляли елементарних умов для повсякденного прожиття. Цим переслідувалася подвійна мета: економічна – примусити колективізуватися, а також соціально-політична та морально-психологічна – показати взірць усім індивідуальникам, що їх чекає у разі непокори оголошеному курсу. Політичні та економічні заходи щодо одноосібників були настільки витонченими, що не залишили жодних шансів на їх виживання як матеріально, так і морально. [13]

Практично вони змушені були відмовитися від традиційного виробничого процесу. У них держава реквізувала землю, весь реманент, тяглову силу, фураж, посівний матеріал і все це усуспільнювалось та передавалось до колгоспів. Їх спроби відстояти свою власність не могли увінчатися успіхом. Влада все зробила, аби згубити їх як това-ровиробників, як підприємливих власників, знаючих толк у особистому виробництві.

Середняки, яких вважали „звичайними товаровиробниками”, а вони становили дві третини селянських господарств України, не поспішали розлучатися з „лишками” хліба, тому що мали високу внутрігосподарську норму споживання (забезпечення хлібом родини, насіння, утримання худоби) і намагалися продати його весною за підвищеними цінами. Саме вони визначали загальний обсяг ринкової маси зерна, тому що були його основними виробниками, враховуючи чисельність та економічну сталість їхніх господарств. Справжніми товаровиробниками виявились „дрібнокапі-талістичні” групи в українському селі, яких офіційна влада називала куркулями, але вони становили 4,1%, тобто трохи більше 200 тис. дворів. [14]

Контракційні зобов'язання одноосібникам були встановлені абсолютно нереальні. При середній врожайності зернових культур у 1932 р. 8,5-10 ц з га одноосібник мусив продати державі за цінами у 20-30 разів нижчими за ринкові, знов-таки у розрахунку з га 5-6 ц, тобто дві третини врожаю. З тієї меншої частини, що залишалась у господарстві, одноосібник повинен був прохарчувати сім'ю, залишити зерно на насіння, фураж та щось продати, щоб сплатити грошові податки, не кажучи про купівлю промтоварів. Не дивно, що в середині листопада 1932 р. план хлібо-заготівель по одноосібному сектору був виконаний на 29,3%. У сільраді Миколаїв-щини, де процент виконання одноосібниками був низьким, окрім уповноважених райкомів і райвиконкомів, направлялись спец групи ДПУ, щоб виявити „злісних не здавачів”, заарештувати їх у найстисліші строки, оформити відповідні звинувачувальні висновки. У зв'язку з тим, що суди не встигали розглядати справи, пов'язані з хлібо-заготівлями, у листопаді 1932 р. мочали діяти виїзні сесії райсудів. Як констатувала постанова Миколаївського міськпарткому, „судово-слідчі органи мляво реагують на факти нездачі, нищення врожаю, затягують розгляд справ. Суду запропоновано розглядати справи протягом 24 годин”. [15]

Нерідко одноосібники зараховувались до категорії спекулянтів та перекупників хліба. В 1932 р. активно влада діяла в напрямку припинення діяльності допоміжної промислової інфраструктури села. Зачинялись олійниці і млини, у селян відбирались жорна, аби не допустити таємної переробки прихованого зерна. Майно, присадибні землі і будівлі одноосібників, як злісних нездавачів хліба, розпродувались.

Практика ліквідації господарств заможних селян суперечила визнаному держа-вою праву на індивідуальну власність. Куркулі позбавлялись свободи дій в економіч-ному житті, їх змушували продавати вироблену власною працею продукцію, навіть коли вони цього не бажали. А механізм хлібозаготівель майстерно використовувався більшовиками для економічного винищення і депортації саме активної і діяльної верхівки села.

Політико-правовою підставою для реальних кроків по розкуркуленню та відчуження майна стали постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. „Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і

боротьби з куркульством”, ВУЦВК і РНК УРСР від 5 квітня 1930 р. „Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних селян-ських господарствах в районах суцільної колективізації. Відповідно скасовувалися законодавчі акти про оренду землі, найм робочої сили, дозволялося здійснювати розкуркулювання, конфіскацію худоби, сільськогосподарського реманенту та передачу конфіскованого колгоспом. Причому, слід зазначити, що конфіскаційні заходи щодо приватної власності здійснювалися без внесення відповідних змін до Цивільного та Земельного кодексів. Крім того, постановами призупинялася їх дія, що створювало атмосферу безвідповідальності та підстави для масового порушення громадських та майнових прав громадян. Прагнучи перейти відразу до повного усуспільненого виробництва, обійшовши земельні товариства і сільськогосподарські артїлі, партійно-господарськими органами відкривались шлюзи для примусового вилучення майна. І хоча 14 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову „Про боротьбу з викривленнями парт-лінії в колгоспному будівництві”, фактично це була спроба підтвердити правильність обраного курсу, у здійсненні якого були допущені окремі помилки. [16]

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. Наркомзему СРСР було доручено у найкоротші строки розробити статут сільськогосподарської артїлі „як перехідної о комуни форми колгоспу”. [17] Ця теза про перехідність вплинула на зміст Взірцевого статуту. Принципову для селян різницю між артільною і комуною формами колгоспу в ньому було навмисно стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства була менше декларациєю, тому що в статуті не зазначалися розміри присадибної ділянки і право колгоспника на утримання корів та дрібної худоби. [18]

Затверджений 1 березня 1930 р. постановою ЦВК і РНК СРСР Взірцевий статут сільськогосподарської артїлі формально передбачив право добровільного об'єднання у сільгоспартїлі лише батракам, біднякам і середнякам, визначив, що усуспільненню підлягали робоча худоба, інвентар, все товарно-продуктивна худоба, насінневі запаси, необхідні для утримання усуспільненої худоби кормові запаси, необхідні для ведення артільного господарства господарські будівлі та всі підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. [19]

Сталін та його оточення розглядали комуни найвищою формою, оскільки в ній досягався максимально високий ступінь відчуження селян від власності. Водночас їх не влаштовувала як цілковита ліквідація приватної власності, так і та форма власності, яка утворювалась на селі у процесі суцільної колективізації. Вважалося, що ця форма, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна „перерости” у найближчому майбутньому в державну, тобто колгоспи мали бути перетворені в радгоспи. [20]

Окремо слід сказати про політику експропріації майна у селах національних меншин, зокрема німців, які ментально тяжіли до приватної власності. Вони рішуче не сприймали нав'язуваних у примусовому порядку нових форм господарювання – колгоспів і радгоспів. Та одночасно з організаційно-економічними перетвореннями держава погіршувала умови приватного землекористування: з індивідуальних господарств вилучали найліпші землі, віднімали пільги, обмежували поставки міндобрив тощо. Селянство було загнане у безвихідь: йому не залишалося нічого іншого, як іти в колгосп. Середняки і заможні, серед яких було чимало німців, старалися вберегти свою власність, не передавати її до колективних господарств, але з їх бажанням влада не рахувалась. Майже всі німецькі поселення відносились владою до заможних, тобто таких, де переважають приватновласницькі інтереси. Будучи заможними, німецькі селяни не мали і думки руйнувати усталений спосіб життя, а тому до ідеї створення колгоспів і радгоспів поставилися прохолодно і вступати до них не бажали. Змінити цю позицію можна було тільки ціною жорсткого адміністративного тиску. Опір усуспільненню німецьких сіл жорстко придушувався. Етнічні німці звинувачувалися у підриві радянської влади, їм навішувалися ярлики „класового ворога” й карали як кримінальних злочинців.

Неможливість вести індивідуальне господарство, спотворені виробничі відносини спонукали їх до еміграції.

Нова кампанія проти „куркуля” розпочалася на початку 1931 р. Україна одержала зверху завдання подвоїти рівень усупільнення і в 1931 р. в основному завершити суцільну колективізацію у головних зернових районах. Але тут процес розкуркулення вже відбувся, а відтак треба було знову ставити на порядок денний завдання „ліквідації куркульства як класу” і підшукувати на роль „куркулів” інші кандидатури. Ними стали середняцько-бідняцькі маси. Жертвами розкуркулення ставали ті селяни, які чинили найменший опір колективізації, тобто вчасно не виконували сплати непомірно високих податків. Законодавча база під цю кампанію підводилась резолюцією XII Всеукраїнським з’їздом Рад „Про підсумки та перспективи колгоспно-радгоспного будівництва”. Перед органами влади було поставлено завдання „рішуче провести ліквідацію куркуля як класу”. [21] Комісія політбюро ЦК КП(б)У поставила завдання забезпечити виселення за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств. Депортації здійснювались блискучими темпами. 12 червня особливий відділ ОДПУ повідомляв, що чотири ешелони з України вже вивантажені, а сім ешелонів знаходились в дорозі. Разом у цих ешелонах перебувало 4853 сім’ї загальною чисельністю 18279 осіб. [22]

Протягом двох операцій з розкуркулення влада протягом 1930-1931 рр. депортувала з України 63720 тис. господарств. [23] Розгортаючи кампанію мілітарного зразка „битви за хліб” і назвавши їх хлібозаготівельною, більшовики відкрито спекулювали на уставлених і міцних хліборобських почуттях українських землеробів, ідейно отруювали ауру сільського життя. Вживаючи дефініцію хліб замість зерно (у зарубіжній економіці традиційно зберігається використання терміну „виробництва зерна”, „продаж на ринку пшениці, вівса” тощо), вони мали на меті передусім зіграти на таких етнопсихологічних і етноментальних установках селян – покірності, споглядальництві, пасивності з тим, аби домогтися відкриття шлюзів для „заготівель” 100 мільйонів збіжжя для голодної Росії та експортних цілей. Хлібозаготівельна кампанія початку 1930-х років поклала початок девальвації таких святих цінностей українського села, як величне і шанобливе у побуті значення хліба – символу землеробства, зробила незворотним процес його розселення.

Усвідомивши вже в 1919 р. стратегічне і політико-економічне значення для утопічного проекту світової соціалістичної революції „золотого” зернового збіжжя України, ними почала втілюватись політика хлібозаготівель, метою якої було відбирання зерна у сільських трудівників насильницьким способом. Причому, в перші десяти-ліття більшовизму дії влади були особливо цинічні, жорстокі і спонукали політичних вождів постійно маскувати справжні наміри та цілі під рожевою обгорткою. Сьогодні завдання формування стійкої історичної пам’яті українського суспільства актуалізували завдання наукової реконструкції і тих ідеологічних та політичних засобів та інструментів тоталітарної влади, які використовувались нею з метою утвердження хибних суспільних стереотипів, міфів, особливого морально-психологічного мікроклімату, формування на рівні соціуму неадекватного сприйняття об’єктивної реальності.

Зміни відносин власності економічно руйнували виробничий потенціал дрібно-товарного господарства. Ліквідація самих господарств протягом 1920-х рр. практично унеможливило відтворення сільського господарства та забезпечення дореволюційних обсягів виробництва зерна. Різко впали обсяги заготівель товарного хліба.

Причини зернової проблеми, яка виразно заявила про себе наприкінці 1920-х років, із статистично-кон’юнктурної точки зору, полягала в диспропорціях валового збору та його товарної частини, але соціально-економічний зміст проблеми засвідчив відсутність звичної для сільського господарства структури основних товаро-робників. [24] Використовуючи „приватновласницькі тенденції”, тобто принижуючи роль поміщицьких та фермерських господарств, які становили основне джерело постачання товарного хліба на внутрішній і зовнішній ринки, партійно-державні органи здійснювали політико-економічний курс підтримки середняцьких господарств. [25]

Витоки зернової проблеми, яка виразно постала наприкінці 1920-х років, сягають періоду політики воєнного комунізму „червоногвардійського штурму” приватного

підприємства, націоналізації землі і ліквідації поміщицького землеволодіння, здійснення соціалізації та цілого комплексу „перших соціалістичних перетворень” у сільському господарстві. [26]

Українське зерно відповідно темпів згорання Нової економічної політики ставало в руках Москви важливим інструментом розв'язання низки внутрішньо-економічних і зовнішньополітичних завдань. Воно активно використовувалося у політичних комбінаціях на міжнародній арені. Експорт зерна з України бачився передусім „одним з тих найбільш забезпечених і надійних моментів, за якими капіталістична Європа повинна піти на чесне співробітництво з країною робітників і селян”. [27]

Хлібозаготівлі проводились у руслі політичних і адміністративних рішень і механізмів, які мали характер надзвичайних заходів. У 1927 р. саме політичні рішення спровокували кризу хлібозаготівель. Партійні директиви визначали обсяги заготівель зерна на певний рік чи період. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 15 вересня 1927 р. „Про підсумки хлібозаготівель і про контрольні цифри хлібо-заготівель майбутнього року” визначила збільшення загальної цифри плану хлібозаготівель на 1927-1928 рр. до 740 млн. пудів зернових хлібів. [28] А XV з'їзд ВКП(б) (2-19 грудня 1927 р.) зажадав добитися різкого перелому хлібозаготівель. Практично з цього часу вводилася практика „надзвичайщини”, яка вимагала у свою чергу строгої централізації і моно-полії. Надавалася перевага державним хлібозаготівельним органам, які витіснили кооперативні та інші структури. В кінці 1920-х років вищі державні керівники СРСР вже відвертіше починають говорити про необхідність розширення у системі заходів заготівель саме адміністративного чинника. Помітну роль у практиці хлібозаготівель в Україні цього періоду відіграла комісія Молотова. За його ініціативою було проведено мобілізацію зверху донизу кращих партійних сил „для хлібозаготівельної справи” і до часу закінчення її повноважень в село було перекинуто 7-8 тис. партійних працівників. Методи роботи комісії „диктувалися ударністю завдання”. Використовувалися „показові” репресивні заходи в партійному і радянському порядку. [29]

Директиви ЦК ВКП(б) передбачали цинічні і жорстокі методи цієї роботи. Стосовно „куркулів і спекулянтів, які підривають сільськогосподарські ціни”, вимагалася застосування „жорсткого покарання” і „репресивних заходів” під час збору недоїмок по всіх видах платежів. [30]

Нова хвиля „надзвичайщини” накопилася на село в листопаді 1928 р., коли ЦК КП(б)У ухвалила постанову „Про хлібозаготівлі”. Від партійних організацій вимагалася вжити достатніх енергійних заходів до максимального посилення хлібозаготівель. Вони мали спрямовуватися на те, аби добитися того, щоб „низові радянські організації приділяли максимум уваги справі посилення заготівель і здійснювали реальний контроль та спостереження за роботою хлібозаготівельного апарату і ходом хлібозаготівельної кампанії. ... Запровадити місцевим і партійним організаціям ... посилити податкове обкладання і адміністративно-судові заходи”. [31]

Для хлібозаготівель створювався цілий набір карально-репресивних засобів: конфіскація майна та житла; штраф у п'ятикратному розмірі у порівнянні до обсягу хлібозаготівель; арешт; вирок суду за ст.57,8 КК УРСР 1927 р. „Хлібні штрафи” були смертним вирокком для селян, бо їхнє виконання остаточно знищувало їхні продовольчі запаси, прирікаючи сотні тисяч людей на голодну смерть. Про це свідчать листи селян до уряду, що зберігаються в архівних фондах. В одному з них йшлося: „Я багатосімейний, маю 9 душ сім'ї, з яких 6 осіб малолітніх, старшому з них – 12 років. Я все життя трудився і ніколи злочинцем не був. Штраф у сумі 455 руб. Непосильний для мене. Для сплати його я повинен зруйнувати своє господарство” (з листа селянина Китченка В.Г., хут. Китченківка, Крастокутського району Харківського округу Голові ВУЦВК Г.І. Петровському). [32]

Для викачування хліба в селах створювалися „буксирні” бригади. До їх складу входив партійний і господарський актив, а почасти і безпартійні, в основному бездушні ледарі, не схильні до почуття жалю. Такі бригади ходили від хати до хати, обшукуючи всі будівлі в господарстві, не минаючи ні печі, ні горища, ні дитячої колиски. Спеціальними щупами обшукували подвір'я, городи, клуні, сараї. А коли знаходили, то забирали останнє,

не зважаючи ні на сльози, ні на прохання голодуючих господарів, дітей. Основна маса членів „буксирних” бригад працювали „на совість”, адже вони жили за рахунок частини вилученого. [33]

У 1930 р. при зростанні їх обсягів не тільки одноосібники, але і колгоспники залишалися фактично без хліба. У цьому році Україна отримала непоганий врожай. Напередодні жнив за попередніми підрахунками план хлібозаготівель було визначено 430 млн. пудів. Потім його збільшили до 440 млн., пізніше – до 472 млн. і нарешті до 490 млн. пудів. До 1 червня 1931 р. з врожаю 1930 р. було здано 477 млн. пудів проти 310 млн. пудів за попередній сезон. Було здано по 4,7 ц з гектара – рекордний показник товарності за всі попередні роки радянської влади. Насильницьки зібране зерно створювало у сталінського керівництва ілюзію, що колгоспне село здатне забезпечити „стрибок” в індустріалізацію, що зернова проблема вже вирішена. [34]

Примітивно і водночас жорстоко діяла влада і у справі виявлення зерна, яке приховували селяни. У більшості випадків вилучене в хлібозаготівлі зерно не тільки не відшкодовувалося, а проводилися додаткові вилучення, внаслідок чого припинилися натуральна оплата трудовня. Значна кількість артілей протягом 1930-1932 рр. не могла розрахуватися з колгоспниками за підсумками господарювання. У таких колгоспах складалося тяжке становище, люди відчували гостру нестачу продуктів, голодували, особливо навесні. Ситуація загострювалася і тим, що коли селяни пересвідчилися, що план хлібозаготівель безрозмірний і для розподілу на трудовні майже нічого не залишається, вони вимушені були, щоб вижити, вдаватися до відвертого саботажу „першої заповіді” – виконати план хлібозаготівель. Майже у всіх колгоспах стали приховувати від обліку дійсні розміри врожаю, або залишали зерно в соломі, щоб перемолоти його ще раз. [35]

7 серпня ІВК і РНК СРСР ухвалили постанову „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації й зміцнення суспільної (соціалістичної власності)”, [36] або як її називали в селах – „закон про п’ять колгоспів”. Це був звичайний на той час репресивний акт із застосуванням вищої міри покарання – розстрілу, або при „пом’якшувальних провину обставин” до 10 років позбавлення свободи з конфіскацією майна, без права амністії. Підготовлений сталінськими поплічниками документ передбачав за найменший факт привласнення хліба, збору колосків або зерен застосування драконівських заходів. Селяни боролися за виживання, а влада – за вити-скання з них останнього шматка хліба. Лише в грудні 1932 р. було репресовано понад 8,4 тис., у січні 1933 р. – більше 8,1 тис. чол. [37]

У січні 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов у телеграмі С. Косіору зажадали, аби неухильно виконувались плани хлібозаготівель та відзначили, що орієнтація Україною на не виконання плану на 70-80 млн. пудів є неприпустимим. Керівництво радянської держави хлібозаготівлі ставили у безпосередній зв’язок з колективізацією, тобто від темпів створення колгоспів мали залежати і загальні обсяги виробництва зерна. Сталін і його оточення при плануванні хлібозаготівель ігнорували обставину необхідності матеріальної зацікавленості сільських трудівників у результатах праці, вільного користування ними. Селянство потрапило в надзвичайно тяжке продовольче становище.

Експропріація власності, „надзвичайщина” у хлібозаготівлях ламала не лише долі окремих людей, але й деморалізувала суспільну свідомість, знищувала віковічні уявлення про загальнолюдські цінності.

1. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Харків, 1920. – С. 7.
2. Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні. – К., 1996. – С. 23-24.
3. Домашенко М.В., Рубаник В.С. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. – Х.: Факт, 2002. – С. 472.
4. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. – М., 1927. – С. 37-38.
5. Історія держави і права України: У 2 ч. – Ч. 2 / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін. – К., 1996. – С. 157.
6. Аграрна історія України: Навч. посібник // П. Панченко, В. Славов, В. Шмарчук. – К., 1996. – С. 187.
7. Там само. – С. 188.
8. Там само. – С. 189.
9. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – С. 122.

10. Аграрна історія України ... – С. 191.
11. *Кульчицький С.* Вказана праця. – С. 124.
12. Аграрна історія України ... – С. 193.
13. *Шаталіна Є.* Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти // Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків ... – С. 167.
14. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 268.
15. *Шитюк М.* Голод 1932-1933 років на території Миколаївщини // Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., К., 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол. С. Кульчицький. – Київ-Нью-Йорк, 2000. – С. 288-289.
16. СЗ СРСР. – 1930. – №9. – Ст. 105; СЗ УРСР. – 1930. – №11. – Ст. 108.
17. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927-1935 гг. – М., 1957. – С. 259.
18. *Вьцлан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя (1935-1937 гг). – М., 1978. – С. 24.
19. *Дзера О.В.* Вказана праця. – С. 36.
20. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки ... – С. 368-369.
21. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Харків, 1932. – С. 352.
22. *Кульчицький С.* Вказана праця. – С. 169.
23. Там само. – С. 170.
24. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки ... – С. 272.
25. Там само. – С. 274.
26. Там само. – С. 265.
27. Український хліб на експорт: 1932-1933. – К.: ПП Сергійчик М.І., 2006. – С. 4.
28. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 1. май 1927 – ноябрь 1929 гг. // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999. – С. 108-109.
29. *Капустян Г.* Передвісники голоду початку 30-х років ХХ ст. в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол. В.А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 278.
30. Там само. – С. 278.
31. Там само. – С. 283.
32. *Лук'яненко Л.* „Нюрнберг – 2” // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка ... – С. 52.
33. *Булда М.* Трагедія краю Григорія Сковороди (голод 1932-1933 рр. в Чорнухинському районі Полтавської області) // Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків ... – С. 342-343.
34. *Михненко А.* Голод 1932-1933 років у Донецькій області УСРР // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка ... – С. 314-315.
35. Там само. – С. 317.
36. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927-1935 гг. – С. 423.
37. *Кульчицький С.В., Шаталіна Е.П.* Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн.2. – Донецк, 1992. – С. 46.

References

1. Konstytutsiia Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radianskoi Respubliki. – Harkiv, 1920. – S. 7.
2. *Dzera O.V.* Rozvytok prava vlasnosti hromadian v Ukraini. – K., 1996. – S. 23-24.
3. *Domashenko M.V., Rubanyk V.Ye.* Vlasnist i pravo vlasnosti: Narysy z istorii, filosofii, teorii i praktyky rehuliuвання vidnosyn vlasnosti v Ukraini. – Kh.: Fakt, 2002. – С. 472.
4. Chastnyu kapital v narodnom hoziaystve SSSR. – M., 1927. – S. 37-38.
5. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy: U 2 ch. – Ch. 2 / A.Y. Rohozhyn, M.M. Strakhov, V.D. Honcharenko ta in. – K., 1996. – S. 157.
6. Ahrarna istoriia Ukrainy: Navch. posibnyk // P. Panchenko, V. Slavov, V. Shmarchuk. – K., 1996. – S. 187.
7. Там само. – S. 188.
8. Там само. – S. 189.
9. *Kulchytskyi S.* Holodomor 1932-1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia. – K., 2008. – S. 122.
10. Ahrarna istoriia Ukrainy ... – S. 191.
11. *Kulchytskyi S.* Vkazana pratsia. – S. 124.
12. Ahrarna istoriia Ukrainy ... – S. 193.
13. *Shatalina Ye.* Holodomor: sotsialno-ekonomichni, suspilno-politychni, moralno-psyholohichni aspekty // Holod – henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psyholohichnykh naslidkiv ... – S. 167.
14. Holod 1932-1933 rokiv v Ukraini: prychyny ta naslidky. – K., 2003. – S. 268.

15. *Shytiuk M.* Holod 1932-1933 rokov na terytorii Mykolaiivshhyny // Holod – henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politychnyi analiz sotsialno-demografichnykh ta moralno-psyholohichnykh naslidkiv: Mizhnar. nauk.-teoret. konf., K., 28 lystopada 1998 r.: Materialy / Redkol. S. Kulchitskyi. – Kyiv-Niu-York, 2000. – S. 288-289.
16. SZ SSSR. – 1930. – №9. – St. 105; SZ URSR. – 1930. – №11. – St. 108.
17. Kollektivizatsiia selskogo hoziaystva. Vazhneyshie postanovleniia Kommunisticheskoy partii I Sovetskogo pravitelstva 1927-1935 gg. – M., 1957. – S. 259.
18. *Vytlan M.A.* Zavershaiushchii etap sozdaniia kolhoznoho stroia (1935-1937 gg). – M., 1978. – S. 24.
19. *Dzera O.V.* Vkazana pratsia. – S. 36.
20. Holod 1932-1933 rokov v Ukraini: prychny ta naslidky ... – S. 368-369.
21. Rezoliutsii Vseukrainskykh zizdiv Rad. – Harkiv, 1932. – S. 352.
22. *Kulchitskyi S.* Vkazana pratsia. – S. 169.
23. Tam samo. – S. 170.
24. Holod 1932-1933 rokov v Ukraini: prychny ta naslidky ... – S. 272.
25. Tam samo. – S. 274.
26. Tam samo. – S. 265.
27. Ukrainskyi hlib na eksport: 1932-1933. – K.: PP Serhiichyk M.I., 2006. – S. 4.
28. Tragediia sovetskoy derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. Dokumenty i materialy. T. 1. may 1927 – noiabr 1929 gg. // Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. – M., 1999. – S. 108-109.
29. *Kapustian H.* Peredvisnyky holodu pochatku 30-kh rokov XX st. v Ukraini // Henotsyd ukrainskoho narodu: istorychna pamiat ta polityko-pravova otsinka: Mizhnar. nauk.-teoret. konf., Kyiv, 25 lystopada 2000 r.: Materialy / Red. kol. V.A. Smolii ta in. – K.; Niu-York, 2003. – S. 278.
30. Tam samo. – S. 278.
31. Tam samo. – S. 283.
32. *Lukianenko L.* „Njurnberg – 2” // Henotsyd ukrainskoho narodu: istorychna pamiat ta polityko-pravova otsinka ... – S. 52.
33. *Bulda M.* Trahediia kraiu Hryhoriia Skovorody (holod 1932-1933 rr. v Chornuhynskomu raioni Poltavskoi oblasti) // Holod – henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politychnyi analiz sotsialno-demografichnykh ta moralno-psyholohichnykh naslidkiv ... – S. 342-343.
34. *Myhnenko A.* Holod 1932-1933 rokov u Donetskiy oblasti USRR // Henotsyd ukrainskoho narodu: istorychna pamiat ta polityko-pravova otsinka ... – S. 314-315.
35. Tam samo. – S. 317.
36. Kollektivizatsiia selskogo hoziaystva. Vazhneyshye postanovleniia Kommunisticheskoy partii I Sovetskogo pravitelstva 1927-1935 gg. – S. 423.
37. *Kulchitskyi S.V., Shatalina E.P.* Kollektivizatsiia selskogo hoziaystva i golod v 1932-1933 gg. // Novye stranitsy v istorii Donbassa: St. Kn. 2. – Doneck, 1992. – S. 46.

Падалка С.С.

Экспроприация собственности по-большевистски как одна из основных причин геноцида украинского крестьянства в 1932-1933 гг.

На основе архивных статистических материалов, аналитических наработок предшественников рассмотрен один из определяющих факторов геноцида украинского крестьянства 1932 – 1933 гг. – экспроприации собственности. Особенное внимание уделено выяснению реакции крестьянства на процессы «раскулачивания», действиям большевистской власти и использования ею широкого набора репрессивных средств. Подчеркнуто, что практика ликвидации хозяйств состоятельных хозяйств противоречила признанному государством права на индивидуальную собственность. Значительное место в статье заняли сюжеты посвященные выяснению политико-правовых, организационных основ формирования коммун, как наивысшей формы обобществления производства и отчуждения крестьян от собственности.

Ключевые слова: *крестьянин, земля, собственность, коммуна, экспроприация, хлебозаготовки, политико-правовые мероприятия.*

Padalka S.S.

Expropriation of property by bolsheviks as one of principal reasons genocide of the Ukrainian peasantry in 1932-1933.

On the basis of the archived statistical materials, analytical works of predecessors one of determinatives of genocide of the Ukrainian peasantry 1932 - 1933 - expropriation of property is considered. Scientific literature that includes the morally-psychological, socio-economic, legal and social and political problems of holodomor examined the problem of fixing in the state course of socialistic property on capital goods. Politic-economic experiments in agriculture of Ukraine, since nationalization earth that came to an end abolition of socially-legal institute of peculiar, and also realizations of politics of military communism with her exhausting «prodrazverstka» and destruction of market economy deepened the crisis phenomena in an agricultural production. Attitude of bolshevik leaders is found out toward the institute of peculiar, it socio-economic value.

On the basis of analysis of normatively-legal documents, political decisions given it a shoot to consider politics of limitation and expulsing of capitalist elements of village, began that dekulakization company, mechanisms

and consequences of socialization of property. The special attention is spared to finding out of reaction of peasantry on the processes of dekulakization, to the actions of bolshevist power and use by her wide kit of repressive resources. Underline, that practice of liquidation of economies of solvent economies conflicted with confessed the state of right on individual property.

Considerable place in the article was taken by plots sanctified to finding out politic – legal, organizational frameworks of forming of communes, as the greatest form of socialization of production and alienation of peasants from property. A grain procurement campaign began in 1930 years had a row of morally-psychological, socio-economic consequences, and Ukrainian grain in the hands of power became the important instrument of decision of row of internal economic and foreign-policy tasks, and grain procurement was conducted in the mode of emergency measures(expropriations).

Keywords: peasant, earth, property, commune, expropriation, grain procurement, politic-legal events.

УДК 377.1:63(477)“19”

О.М. КРОПИВКО

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ УЧИЛИЩ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР В 50-ТИХ РОКАХ ХХ СТ.

На основі опублікованих та архівних матеріалів аналізуються трансформаційні процеси в організаційній структурі закладів освіти сільськогосподарського профілю в УРСР в 50-х роках ХХ ст., зокрема формування мережі училищ механізації сільського господарства.

Ключові слова: училища механізації сільського господарства, накази, постанови, Міністерство освіти УРСР, Міністерство сільського господарства УРСР.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Розвиток системи сільськогосподарської освіти в Українській РСР в другій половині ХХ ст. відбувався в умовах трансформації її організаційної структури. У період 50-60-х років були закладені основи структури закладів освіти від нижчого до вищого рівня, визначені пріоритети освітнього процесу, а також було сформовано передумови для формування кадрового потенціалу, в тому числі у сільському господарстві. Характерною ознакою цих процесів стало формування в другій половині 50-х років мережі освітніх закладів, а також переміщення окремих закладів освіти, зокрема технікумів і училищ зі східних, південних та центральних областей у західні області УРСР, а також передача училищ механізації сільського господарства з системи трудрезервів у підпорядкування Міністерству сільського господарства і Міністерству радгоспів. На підставі значного архівного матеріалу зроблені висновки щодо організаційних змін в системі підготовки механізаторських кадрів, відповідно до потреб УРСР.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Трансформаційні процеси в системі закладів освіти сільськогосподарського профілю відображені у наукових дослідженнях Кузьминця О.В. Дисертаційні дослідження та праці Сергійчука О.М., Сворака С.Д., Герогової С.В., Брехунець Н.С., Падун Н.О., Зайчука В.О., Голові-нова В.П., Лікарчука І.Л. присвячені аналізу освітніх процесів в УРСР у післявоєнний період. Розвиток освітніх процесів в Україні у другій половині ХХ ст. також висвітлено у дисертаційних дослідженнях Г.П. Щуки, С.В. Онопченка, О.Л. Михальчука, Г.В. Кучеренка, О.М. Коханко. Трансформаційні процеси в структурі закладів освіти сільськогосподарського профілю відображені у Збірниках наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР, а також фонди Центрального державного архіву вищих органів влади, зокрема фонд Р-2 (справи Верховної Ради УРСР), в яких відображено матеріали про організацію і роботу вищих і середніх сільськогосподарських учбових закладів в Українській РСР, матеріали про підготовку і використання сільськогосподарських кадрів масових кваліфікацій по областях УРСР, матеріали про роботу шкіл робітничої і сільської молоді. Серед наведених можна виділити додатки до наказів по Міністерству сільського господарства, які наводять статистичні дані щодо планів прийому учнів за різними спеціальностями на перші курси технікумів Міністерства сільського